

Lidt mere om "Den danske Bog" (ca. 1850-1914)

af fhv. seniorforsker Harald Ilsoe

1.
Den foregående artikel blev indledt med nogle bemærkninger om Lauritz Nielsens *Den danske Bog* og, hvad der kunne opfattes som supplerende litteratur hertil (se *Magasin* 19. årg. nr. 4, dec. 2006). Der var tale om et beskedent litteraturudvalg, som – har jeg fået at vide – godt kunne have været fyldigere, og det skal villigt indrømmes. Først og fremmest burde der have været henvist til de to bibliografier, der foreligger over litteraturen om dansk bogvæsen trykt 1950-2005.¹ Derudover kunne yderligere et par generelle værker have fortjent omtale. Således Erik Dals bog om *Scandinavian Bookmaking in the Twentieth Century*, 1968, der rummer ca. 30 velvalgte afbildninger fra danske bøger 1884-1964, og vel også to bøger af Walter Schwartz om dansk bogillustration i første halvdel af 1900-tallet, *Dansk Illustrationskunst fra Valdemar Andersen til Ib Andersen*, 1949, og *Dansk Bogillustration fra Valdemar Andersen til Axel Salto*, 1973, begge med bibliografiske oplysninger og rigt illustrerede. Den sidste er en forkortet udgave af den første, således at antallet af kunstnere er halveret fra tyve til ti, og da disse er tilgodeset med nye illustrationer, er der nærmest tale om et billedmæssigt supplement.

Det kunne forekomme overflødig at nævne, at der siden Lauritz Nielsens bog (dvs. 1942ff) er udgivet en række monografier om de betydeligste danske illustratører og grafikere i 1900-tallet fra f.eks. Niels Skovgaard og Johannes Larsen til Ib Spang Olsen, men er det måske alligevel ikke, for det er faktisk et savn, at adskillige af dem – tilsigtet eller utilsigtet – er forbigået i de nævnte bogvæsenbibliografier. Det søges der så her rådet bod på ved et udvalg i note².

En anden måde at gribe illustrationshistorien an på er at koncentrere opmærksomheden om illustreringen af enkelte forfatterskaber eller genrer. At *H.C. Andersens eventyr* har tiltrukket sig flere kunstnere end noget andet dansk værk, er dokumenteret på forskellig vis, men *Holberg* har heller ikke været forsømt. For knap hundrede år siden kunne det hævdes, at den i Danmark hyppigst illustrerede bog var Holbergs *Peder Paars*, og hos Nielsen har Holbergs skrifter fået tildelt hele ni illustrationer, hvad der er én mere end H.C. Andersen. Holberg har haft det fortrin at være den ældste med illustrationer helt tilbage til 1720, og det var først efter 1925, da Andersens forfatterskab blev frit, at forlagene havde mulighed for at investere i nyillustrerede eventyrudgaver. Jens Fr. Nørbæk har senere fulgt Nielsen op ved at kommentere Holbergillustrationerne ud fra en kunsthistorisk synsvinkel.

Færre, men efterhånden ganske mange kunstnere har illustreret *Blicher*. De er taget under kyndig behandling af H.P. Rohde, ældst Christen

Fig. 1. Omslagstegning af Valdemar Andersen ca. 1905 til Blicherudgave fra 1895 (Privateje).

Dalsgaard, yngst Mads Stage. Rohde nævner i forbifarten lidt affejende Valdemar Andersens novelleomslag fra ca. 1905, der sandt nok ikke hører til hans mest raffinerede frembringelser. Men det drejede sig om et restoplæg, som Gyldendal åbenbart havde givet Andersen besked på at give et populært blikfang, hvad han så gjorde med svungne linier og et blink i øjet (se fig. 1). Desuden må nævnes, at der i en samling afhandlinger om J.P. Jacobsen og receptionen af hans bøger er fremdraget interessant materiale om den illustrerede Jacobsen. Foruden billeder fra danske bøger afbildes eksempler på jugendstilen, som prægede de tyske

oversættelser i 1890erne.³

Dertil kommer den umådelige billed- og børnebogslitteratur, hvorom der er kommet vægtige og rigt illustrerede bidrag af bl.a. Inger Simonsen, Vibeke Stybe og senest Torben Weinreich. Weinreich viser som den eneste de illustrerede børneblade større opmærksomhed, og det er svært at afholde sig fra en lille digression om en af afbildningerne, en børneblads side fra 1872 med et af de mange digte, hvori den flittige børnebladsredaktør og -leverandør Christian Bredsdorff i tidens maner har kommenteret et billede. Dette viser et par abekatte, som digtet på avanceret darwinistisk, men humoristisk vis skildrer som menneskets forløbere, tydeliggjort ved overskriften "Et Par Stammefædre". Slutningen lyder:

Derfor, min Ven! Respekt for dette Par!
Maaske det er din Olde-mor og -far.

Det har åbenbart været lovlig stærk kost for nogle voksenlæsere. Efterses det udvalg af Bredsdorffs vers, som udkom i bogform otte år senere, findes den darwinistiske synsvinkel bibeholdt, men moralen har nu fået en opbyggelig drejning ved ændring af de to oprindelige slutlinier til:

Dog ingen Vismands Tale sletter ud
det Præg i Sjælen, som vi fik af Gud!⁴

Adskillige kunstnere har på børnebogsområdet ydet noget af deres bedste, og flere af de af Nielsen nævnte børnebogs klassikere fra 1800-tallet som Kaalunds *Fabler for Børn* med Lundbyes

Fig. 2. Omslagstegning af Ludvig Richter til J.H. Campe: *Robinson den Yngre*, 1854 og ofte senere (Det Kongelige Bibliotek).

tegninger og *Peters Jul* i flere versioner er da også gennem de sidste 30-40 år blevet udsendt i fine genoptryk med de oprindelige illustrationer.⁵ Som nævnt må H.C. Andersen anses for den førende forfatter i illustrationshyppighed, og med biblen og dens enkelte bøger som mulig undtagelse skal de fleste illustrationsfavoritter utvivlsomt søges blandt de ældste børnebøger.⁶ F.eks. er både Münchhausens eventyr og beretningerne om

Robinson Crusoe kommet hver i mindst 20-30 forskellige udgaver – i al fald, hvis man regner de forskellige Robinsonversioner under ét. Hvad sidstnævnte angår har Nielsen naturligvis omtalt Valdemar Andersens og Sikker Hansens ypperlige illustrationer (en prøve på Andersens er afbildet s. 315), mens Vibeke Stybe bl.a. har afbildet illustrationer fra 1780erne og 1852 og heller ikke har oversat min barndoms højt værdsatte Robinson med

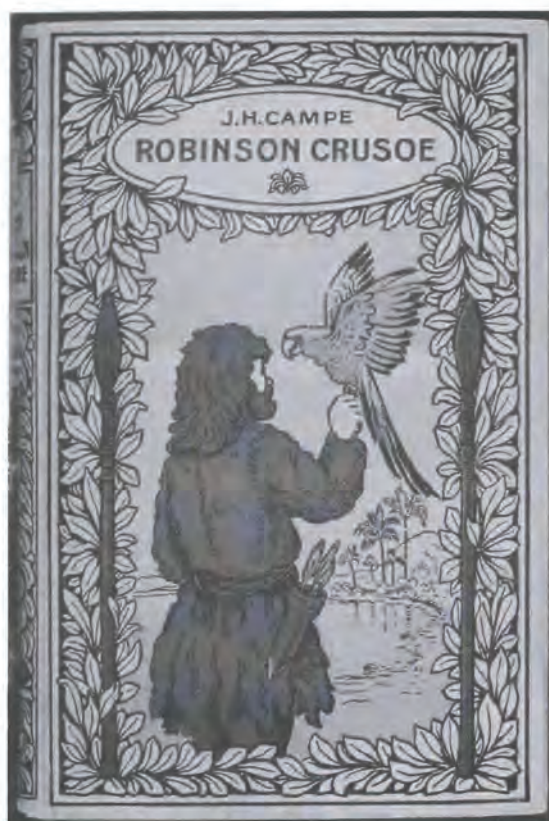

Fig. 3. Usigneret omslagstegning i farver (af Chr. Hoff?) til J.C. Campe: Robinson Crusoe, [ca. 1910] (Det Kongelige Bibliotek).

klare og gode tegninger af tyskeren Ludvig Richter samt en sindrig omslagskomposition, der her afbildes som fig. 2. De gjaldt Campeversionen og introduceredes 1854-55 i Danmark af Kittendorff & Aagaards Forlag, gik over til forlægger Eibe og endte hos Gyldendal, hvor de vistnok benyttedes for sidste gang til 7. udg. 1919, hvorpå fulgte et par anonymt illustrerede udgaver 1935 og 1943. En serie ligeledes tyske, men anonyme illustrationer indgik i Gräbners version, som E. Jespersens forlag udsendte 1872ff. Fra 1958 udgav Gyldendal Defoe i en version bearbejdet af Ole Jacobsen med lidet spændende tegninger af E. Pansani (3. opl. 1969; hermed ialt 30.000

eksemplarer. De blev fra 5. udgave 1906 udskiftet med tolv helsides plancher tegnet af Resen Stenstrup, som fra 14. udgave 1935 atter blev erstattet af illustrationer af Axel Mathiesen.

Størst udbredelse nåede Robinson i en bearbejdet Campeversion med Poul Steffensens tegninger, der udkom 1896 som første bind i Chr. Erichsens "Børnenes Bogsamling". De er desværre ikke gode og ret distraherende ligner Robinson undertiden til forveksling Ib i "Gøngenhøvdingen"! Men udgaven var billig og med en effektiv salgskampagne nåede førsteoplaget op på 35.000 eksemplarer. Bogen blev trykt endnu i 15. oplag 1957, hvortil kommer et fotografisk optryk af førsteudgaven 1967. Blandt nyere danske illustratører kan fremhæves Ib Spang Olsen (Defoe 1948), Ungermann (Campe 1.-3. udg. 1958-86) og Mads Stage (Defoe 1975). Lidet kendt (og ikke medtaget i bogfortegnelsen) er en udateret billigbogsudgave fra ca. 1910 (Campe oversat af Vidar Bruun) med billeder i tegneserieagtige streger af bladtegneren Chr. Hoff. I kontrast hertil er der på det kartonnerede omslag placeret et billede i farver, som ikke står tilbage for Ludvig Richters i romantisk opfattelse, se fig. 3.

2.

Den foregående artikel blev der gjort et nummer ud af Boisens *Dansk Læsebog*, udgivet af Kittendorff & Aagaards Forlag 1858-60, da der blandt dens mange billeder i træsnit og kemitypi viste sig at være gemt tidlige Blicher- og H.C. Andersenillustrationer, som

rimeligvis er publiceret her for første gang. For H.C. Andersens vedkommende er antagelsen senere bestyrket, for såvidt som Andersenmuseet i Odense venligt har meddelt, at de pågældende illustrationer hidtil har været museet ubekendt.

Læsebogen må holde for lidt endnu, især fordi den i et kapitel om "Kæmpevisen" (bd. I. s. 321-53) rummer en række af de før slutningen af 1800-tallet sjældent forekommende *folkeviseillustrationer*, også disse tilsyneladende upåagtede i senere litteratur.⁷ Det drejer sig om syv viser, der har fået hver sin illustration: om Thorshammeren, om Svend Felding, om Marsk Stigs døtre, "Ørnevisen" om Christian II, "Guldharpen" ("Hr. Villemænd og hans Mø saa puur"), "Ælvehjem" ("Hr. Bonde han boer sig ude ved Aa") og "Tavlebordet" ("Prinsessen sat i Høieloft"). Bortset fra træskærersignaturen IFK på et billede s. 351, er illustrationerne usignede og skyldes formentlig flere kunstnere. Som eksempel vises som fig. 4 illustrationen til elvevisen, udført i Lorenz Frølich's stil og kunstnerisk langt den fornemste. Den illustrerer verslinierne: "Hr. Vismer, han red til Ælvebro / Der snubled hans Ganger paa røde Guldsko / Hr. Vismer, han sank i striden Strøm / saa svømmede han til Ælvehjem". Efterfølgende drikker elverpigen ham til, hvad illustratoren har fået med i vignetten nederst.

Der er næppe tale om genbrug, som ellers forekommer i rigt mål, når det gælder læsebogens historiske og topografiske billeder. Kilderne har navnlig været Kittendorff & Aagaards

mere berømte publikationer som *Felttogene*, Fabricius' *Danmarkshistorie* og Edv. Erslevs *Den danske Stat*. Fra en helt anden kilde genfindes ganske morsomt (bd. I s. 361) uden kildeangivelse J. Th. Lundbyes tegning af en staldbygning til digtet "Skaden" i Kaalunds *Fabler for Børn* fra 1845, men nu anvendt som illustration til ordsproget "Det sinker ikke at bede"(!). Det interessante er, at tegningerne i originaludgaven var litograferede og først blev omsat til træsnit i den følgende udgave, der udkom 1866. Træsnittet eller kemitypien i læsebogen udgør således et sidespring i udviklingen, men gengivelsen er ikke tilfredsstillende. Siderne er beskåret, og kopisten har snydt med nogle detaljer.

Ikke alle de danmarkshistoriske illustrationer stammer imidlertid fra Fabricius' danmarkshistorie, og man fristes til at antage, at Kittendorff & Aagaard har rådet over et billedmateriale, som af en eller anden grund blev kasseret til danmarkshistorien, men nu fandt anvendelse i læsebogen. F.eks. (i bd. I) s. 84 billedet med Skjold der som barn ankommer til Danmark på et vikingskib, s. 123 søslaget hvor Absalon 1184 besejrer Bugislav ved Rügen, s. 133 hvor Christian IV står såret på "Trefoldigheden" i slaget på Kolberger Heide og s. 136 svenskernes storm på København 1659. Heller ingen af disse er signerede, men forlaget genudgav 1866 de tre sidste som nr. 23, 39 og 40 i *Halvtresindstyve Billeder af Danmarks Historie*, og de må derfor skyldes en eller flere af de kunstnere, som nævnes i billedværkets titel: Originaltegninger af O. Bache, Eckersberg, L. Frølich, Const.

Hr. Vismer lod sadle sin Ganger graa,
 Han sagde: Kjær Moder! hvi sukker I saa?
 Hr. Vismer med Glæde af Gaard udred,
 Hans Moder stod efter og Hænder vred.

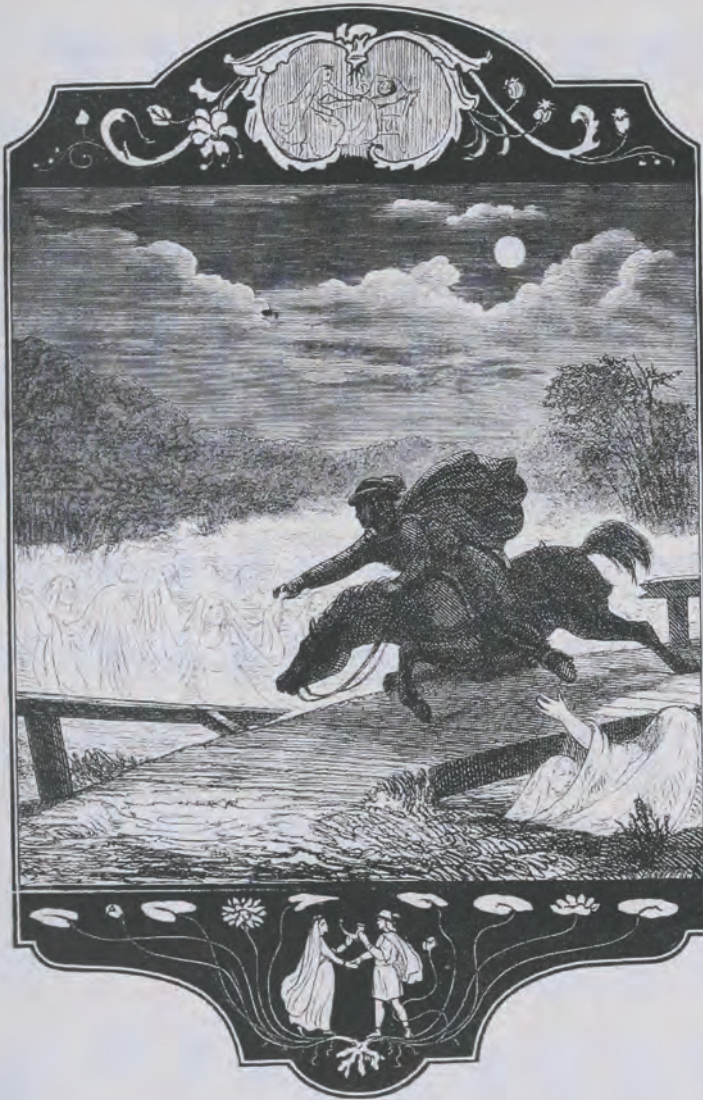

Fig. 4. Usigneret
 illustration til folkevisen
 "Hr. Bonde han boer sig
 ude ved Aa" i Boisens
 Dansk Læsebog, 1858
 (Det Kongelige Bibliotek).

Hansen, Ad. Kittendorff, A. Lund, Wegener, Peters, W. Rosenstand.⁸

Kittendorff & Aagaard stod selv for udgivelsen af denne vor første egentlige danmarkshistoriske billedbog, og Aagaards bror, maleren C.F. Aagaard,

formodes at have tegnet det romantiske landskab på bogomslaget.⁹ En kursorisk undersøgelse viser, at ca. 20 af billederne er genbrug af træsnittene og kemityperne i første bind af Fabricius' danmarkshistorie (i bd. 2 består

Fig. 5. Saxo tegnet af Th. Wegener til Illustreret Almanak for 1855 og atter afbildet i Boisens Dansk Læsebog, 1858 (Det Kongelige Bibliotek).

billederne hovedsagelig af portrætter og topografiske motiver), 2 stammer fra *Felttogene* og 3 altså fra Boisens læsebog, med mindre de kan føres længere tilbage. Proveniensen af den resterende halvdel er det ikke lykkedes at udrede, men nogle af dem kan selvsagt være fremstillet umiddelbart til brug for netop denne publikation. Det er f.eks. meget muligt tilfældet med nr. 17 med underskriften "Magnus den Gode besejrer Venderne paa Lyrskovhede", der er med dateringen [18]66 og iøvrigt signeret af Anker Lund. Senere dukker flere af billederne op i Kittendorff & Aagaards udgave af

Niels Baches *Danmarks, Norges og Sverigs Historie* (1867-76), så der kan også være tale om en billedforberedelse til dette værk, hvor man bl.a. genfinder billedbogens nr. 44-45 med "Tordenskjold udenfor Marstrand" og "Christian den Sjette paa Jagt".

Både hvad læsebogen og billedværket angår, er der altså endnu nogle gåder at løse. Det skal dog tilføjes, at det er lykkedes at finde oprindelsen til læsebogens portræt af Saxo ved arbejdsbordet (bd. I s. 169). Det er tegnet af Th. Wegener og stammer fra årgang 1855 af den *Illustreret Almanak*, Kittendorff & Aagaard udgav 1854-61. Saxo-billedet illustrerer i almanakken et digt af Grundtvig om "Saxo Runemester" og er et af de første af flere nationalromantiske forsøg på at levendegøre den ærværdige historiker, omend det hverken er det ældste eller det bedste (se fig. 5). Finere i opfattelsen, men uden historisk staffage, er en pen- netegning af J. Th. Lundbye fra 1840. Inspirationskilde for Lundbye (men næppe Wegener) var Ingemann, der lader Saxo optræde i de første kapitler af *Valdemar Sejr*. Fra da man begyndte at illustrere Ingemanns historiske romaner, findes han selvsagt også portrætteret her, således i 1895-udgaven illustreret af Rasmus Christiansen og 1913-udgaverne illustrerede af Poul Steffensen og K. Hansen-Reistrup.¹⁰

3.

Hos Nielsen handler det om bogtryk og illustration, og bogbranchens entreprenører forlæggerne får ikke mange ord med

på vejen. En af undtagelserne er Ernst Bojesen, som krediteres for sin foretagsomhed ca. 1880-1903 (s. 231f), men dog uden helt at komme til sin ret, og forlæggeren *Fr. Wøldike*, der nævnes som hans læremester, kunne have fortjent en nærmere præsentation på grund sine initiativer til adskillige velillustrerede bøger udgivet ca. 1860-75. Nielsen priser (s. 217) hans udgaver af Holberg og Cervantes med Vilhelm Marstrands ypperlige tegninger, men forbigår, at det også var Wøldike, der stod for udgivelsen af klassikeren *Peters Jul* i de to første udgaver (Nielsen s. 248f) og ligeledes, i 1871, udgav den fine *Billedbog for Store og Smaa* ved Christian Winther, som er den første større bog gennemillustreret af træsnit udført af F. Hendriksen. Der kunne også nævnes et værk som tobindsudgaven af Heinrich Barths *Reiser og Opdagelser i Nord- og Mellem-Afrika*, 1860, med 80 illustrationer, dels træsnit i teksten af W. Bigandt (V. Biegand), dels tegninger der ligesom Holbergillustrationerne er udført på tavler i litografi af Th. Berghs lithografiske Institut. Samme institut har leveret de charmerende tegninger i sirlig rokokostil til Wøldikes udgave af *Baron Münchhausens vidunderlige Reiser og Eventyr*, 1861, samt udført det farvelagte omslag hertil med en humoristisk figurkomposition.

Og så ikke at forglemme *Molbohistorierne*, som Wøldike havde så stor succes med at udgive, at der på hans forlag 1862-75 udkom hele 3 forskelligt illustrerede udgaver. Den første ved V. Fausbøll er med 15 usignede tegninger i litografi på tavler og en efterskrift af udgiveren, der udgør den første kyndige

oversigt over historiernes overlevering og trykhistorie. Den anden udgave ved L.R. Tuxen, der er fra 1866 og rummer store tillæg af "molbohistorier" fra andre lande, er med mange små tegninger, der som angivet på titelbladet er af marinemaler Chr. Blache og "Udførte i Zincographie". Den tredje fra 1875 er en forkortet udgave af foregående, men "Med Illustrationer af Bernhard Olsen", reproducerede i samme teknik og i et vist omfang kopierede efter Blache.¹¹ Molbohistorierne var det, man i gamle dage kaldte en morskabsbog, men 1887 gjorde Alfred Schmidt dem med sine festlige og til dels farvelitograferede tegninger til en børnebilledbog, som er kommet i talrige udgaver og oplag frem til 1991, dog i stigende konkurrence med andre illustratører.¹² Uden at forkleje disse må det være tilladt at anse tegningerne i Wøldikes to første udgaver for de mest vellykkede. Især er det lykkedes den anonyme tegner fra 1862 at indfange de komiske situationer med en næsten reportageagtig friskhed, som ikke er overgået siden. Et par eksempler vises som fig. 6-7.

Som bekendt blev Wøldike overgået af den iderige *Ernst Bojesen*, hvis forlagsvirksomhed strakte sig fra storstilede luksuspublikationer til den populære billigbogsserie *Frem*, der blev distribueret i kæmpeoplæg og opnåede afsætning i både Norge og Sverige. Et særlig berømt bogværk er Holger Drachmanns *Troldtøj*, en foliant som Bojesen 1889-90 lod illustrere med billeder i fotogravure af Joachim Skovgaard og August Jerndorff og ornamentik af Thorvald Bindesbøll. Sin (u)vane tro har

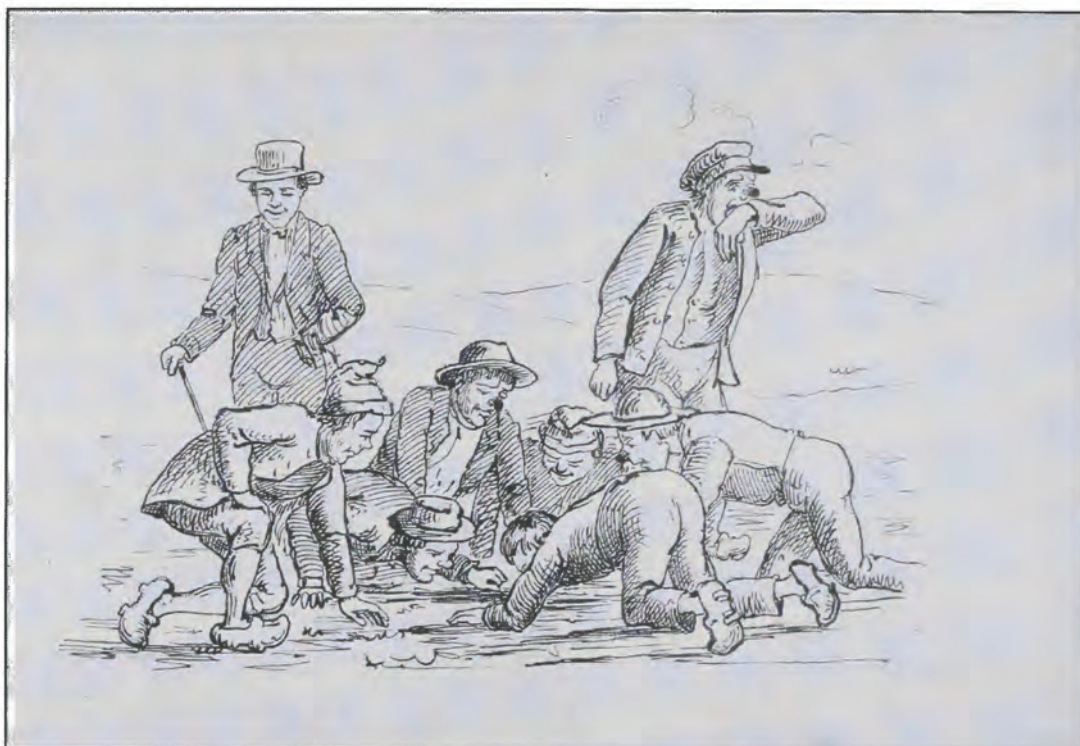

Fig. 6-7. Usignede tegninger i litografi på tavler i Beretning om de vidtbekjendte Molboers vise Gjerninger og tapre Bedrifter, Fr. Wøldikes Forlag 1862. Øverst historien om "Næserne", nederst historien om "Bossen og Maanen" (Det Kongelige Bibliotek)

Der stod Svedperler paa hans Pande. Han greb Flasken, skænkede
Resten op i Glasset, tømte det, loftede det højt ivejret — mumlede et Navn
— og knuste Glasset mod Væggen.

Tilgiv mig! sagde han og knugede min Haand.

Kom med ud! —

Jeg fulgte ham ud i den store Stue. Dér sad den Gamle i Sofæen
— med oprevet Vest — fremvisende en Rosenkrans og fortællende en drabelig

Historie fra Ungarn — eller fra Siebenbürgen og de unge Mennesker
brødede af Henrykkelse, galede som Haner, goede som Hunde.

Flasker stod paa Bordet, Glas laa knust paa Gulvet — Tobaksdamp
som en Engtaage over det Hele.

Tilhest! raabte Grev Hemming.

De sprang tumlende op — En kastede en Sjat Vin i Ansigtet paa
den Gamle han klukkede som en Urhone Fy for Fanden!
raabte Grev Hemming. Afsted med Jer! —

— 128 —

Fig. 8. Holger Drachmann: Trolldøj, Ernst Bojesens Kunstforlag 1889-90. Midtertegning af Joachim Skovgaard, som illustrerer, hvad der ubeldigvis først skildres på den følgende side: "... og snart efter dundrede det gennem den mørke Nat hen ad Landevejen." Rand- og rammeornamentik af Thorvald Bindesbøll (Det Kongelige Bibliotek).

Nielsen s. 255 afbildet et helsidesbillede, men viser ikke en af tryksiderne, som egentlig er det mest originale ved bogen,

fordi Bindesbøll hele vejen igennem har dekoreret dem med fantasifulde rammevignetter. Et eksempel vises som

fig. 8. Bemærk, at Bindedøll også har forsynet Skovgaards intenst dramatiske midtertegning med randornamenter.

Nielsen går desværre ikke nærmere ind på farvetrykkets opkomst og udbredelse, men herom vides i al fald, at det i 1870-80erne blev ret almindeligt i børnebøgerne, hvoraf flere, og herunder nogle af de fineste, blev udgivet af Bojesen, således f.eks. 1882ff Krohns *Børnerim* med Frants Henningsens herlige tegninger og 1887 *Molboerne* med Schmidts illustrationer.

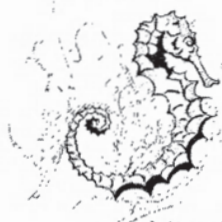
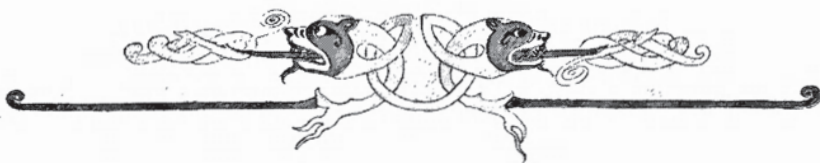
Farvetryk kunne fremstilles både ad typografisk og litografisk vej. Førrende var i 1880erne henholdsvis Thieles Bogtrykkeri og Chr. J. Catos Etablissement, men begge metoder var temmelig dyre, så farvetrykkene var længe forbeholdt bøger i relativt store oplag eller deciderede prestigepublikationer, som da Philipsens Forlag 1893 forsynede sin overdådigt illustrerede udgave af Oehlenschlägers *Aladdin* med 6 farvetrykte deltitelblade.¹³

Der blev dog også råd til farvetryk i Bojesens nydeligt illustrerede serie *Nordisk Bibliotek*, der udkom 1898-1907 i oplag på 2.-6.000, hvert bind med et indledende billede i farver. Serien er ikke nævnt af Nielsen trods anerkendende omtale af enkelte af dens bøger.¹⁴ De første bind blev trykt i Kihls Bogtrykkeri, og valget af dette hænger formentlig sammen med, at det 1896 for Kihl & Langkjærs lille forlag havde trykt et af 1890ernes mest interessante bogeksperimenter i farvetryk, maleren Oscar Matthiesens rejsebog *Stjærner og Striber*. Foruden farvelitograferede akvareller i tekst og på tavler indledes

hvert kapitel med en ornamental frise og en figurinitial i farver og afsluttes tilsvarende med en farvet figurvignet. Bogens layout kan diskuteres, men det er tydeligt en bog, man har gjort sig ekstra umage med, se fig. 9. Da Langkjær 1900 etablerede sit eget trykkeri, fulgte trykningen af *Nordisk Bibliotek* med, ligesom han kom til at tage sig af andre af Bojesens forlagsskrifter som f.eks. samme år en illustreret udgave af P. Mariagers *Antike Fortællinger*.

Bojesen benyttede mange andre bogtrykkere, herunder mindst én gang den eksklusive Simon Bernsteen, som han 1900 lod trykke Harald Kiddes debutbog *Sindbilleder*. Med små stiliserede blade som gennemgående dekoration er den et af århundredskiftets fineste bogtryk.¹⁵ Der er dog næppe andre bogtrykkere end Langkjær, som har skildret, hvordan samarbejdet foregik. Bojesen var nok optaget af bogudstyret, men glemte ikke den forretningsmæssige side af sagen:

“Som regel blev Langkjær indbudt til konference tidlig om formiddagen, og på Bojesens bord var så fremlagt en mængde manuskripter og bøger. Straks efter ankomsten tog Bojesen ivrigt fat, gennemgik det foreliggende righoldige materiale og talte sig varm over alt det, der skulle ofres på bogarbejderne, for at han kunne møde frem med de bedste ting hos boghandlerne. Når dette præsentationsprogram langt om længe var overstået, tog Bojesen energisk fat på priserne. Her havde Bojesen ligeledes en forbavsende evne til at friste en yngre, arbejdsivrig bogtrykker med de fremlagte rare sager,

om en glatblæst Havmaage, der kæmper sig frem imod Stormen lige nede over mørke Bølger, der flyver og flyver og dóg af og til staar ganske stille, der løfter og sanker sig over vilde Søsprøjt og glatte skunstribede Bølgedale, saaledes kæmpede Atlanterhavsdamperen sig ud i Havet og lod Ørkenøerne bag sig.

Aldrig havde jeg tænkt mig en saa voldsom Bevægelse mulig. Stævnen kastedes i Vejret af de stormjagede Bølger, Vandet løb bort under Kølen paa Forskibet, som atter faldt tungt ned i den glatte Bølgedal, kløvede dens skønne Flade og sendte brusende Bovvand som larmende Brændinger ud til Siderne. Uafbrudt kastede Skibet sig fra den ene Side til den anden, saa langt, at Lønningerne laa i Vand ved hver Rulling. Hvor bliver saadan et Skib lille ude paa Havet! Hver Sø, som rammer, skjuler det halve Skib

Fig. 9. Oscar Matthiesen: Stjærner og Striber. Indtryk fra en Rejse i Amerika 1893, C.J. Kihl & Lankjærs Forlag / Kihls Bogtrykkeri 1896, s. 5. Frisen foroven og det ornamenterede begyndelsesbogstav er trykt i farver (Det Kongelige Bibliotek).

og herunder forstod han ihærdigt at prutte om priserne. Bojesen ønskede altid priserne afgjort på stående fod, og det endte såmænd med, sagde Langkjær,

at jeg gik med favnen fuld af bøger, men desværre til mindre fine priser. Der var så ikke andet at gøre, når man kom hjem og efter at have sundet sig lidt,

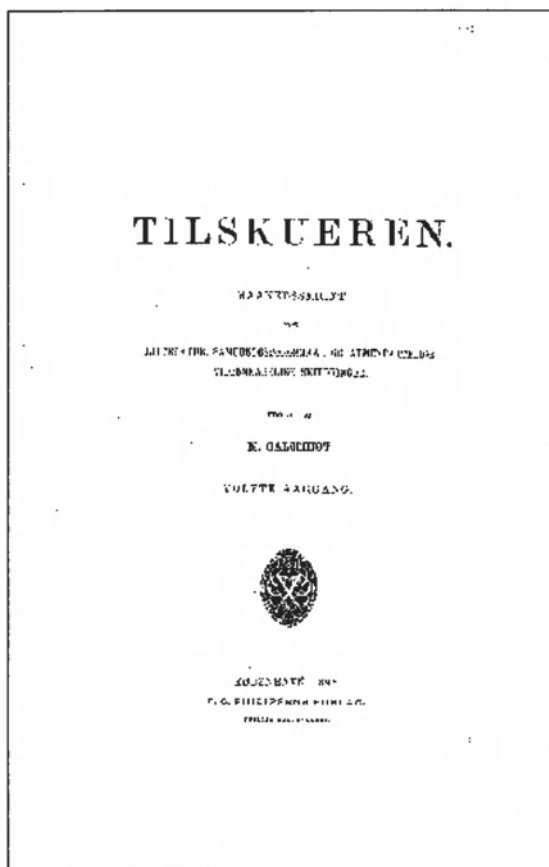

Fig. 10. Titelblad til *Tilskueren* udgivet af Philipsens Forlag 1895 (Det Kongelige Bibliotek).

at tage ekstra fat for at få det til at løbe rundt.”¹⁶

I sin biografi af Bojesen har H.P. Rohde yderligere fortalt, hvordan Bojesen kunne gribe personligt ind i bogtilrettelæggelsen. Begrebet at “tilrettelægge en bog” er af nyere dato, og ganske retfærdigt optræder det måske første gang i forbindelse med netop Bojesen, da han 1917 medvirkede til et jubilæumsskrift ved at påtage sig “alt Arbejdet med Tilrettelæggelsen og Udstyret af Bogen”.¹⁷ Et glimrende eksempel på hans personlige indgriben, som H.P. Rohde ikke har fået med, foreligger fra dengang, da han ved sammenslutningen med Philipsens Forlag i 1895 overtog

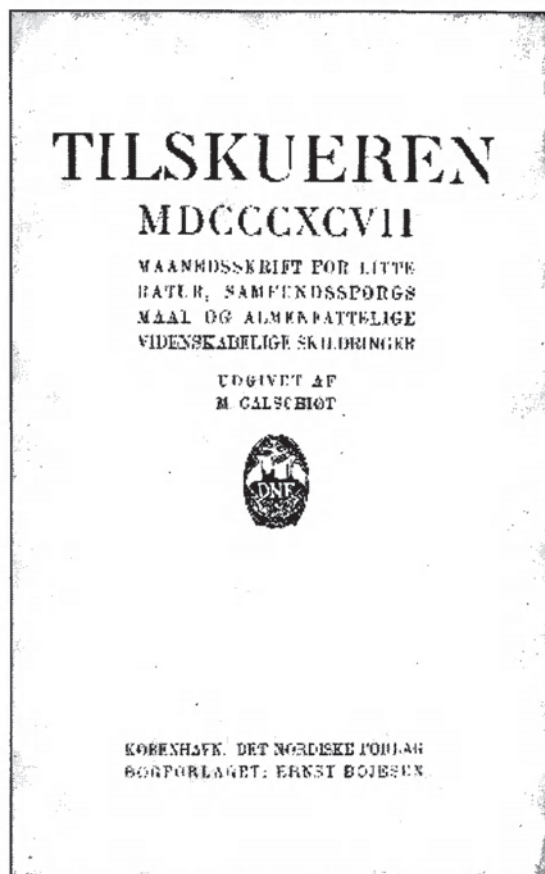

Fig. 11. Titelblad til *Tilskueren* udgivet af Ernst Bojesen 1897 (Det Kongelige Bibliotek).

tidsskriftet *Tilskueren*. Efter redaktørens udsagn interesserede Bojesen sig mindre for indholdet end dets udseende, og dette var alt for kedeligt, mente han.¹⁸ I årgang 1896 dukker der små tegnede slutvignetter op, og i 1897 er forvandlingen fuldblyrdet: Titelbladet er blevet fastere udformet, og alle artiklerne ses nu indledt af store friser tegnet af Gerhard Heilmann. I tilgift fik Heilmann til opgave at tegne nye omslag, et nyt for hver årgang, som Bojesen mente gjorde mere nytte end de hidtidige gule omslag uden prydelser: “De fik Folk til at abonnere”! Det gamle og det nye titelblad vises på fig. 10-11; på fig. 12 er samlet nogle udsnit med Heilmanns festlige friser.

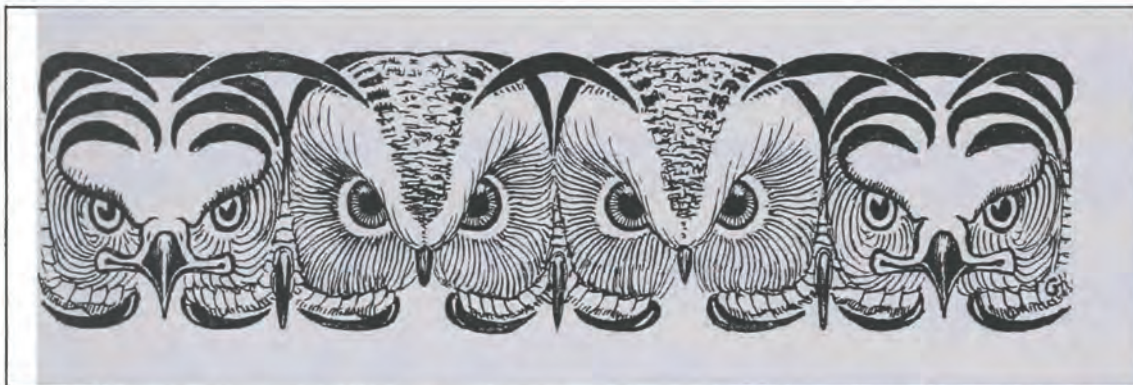
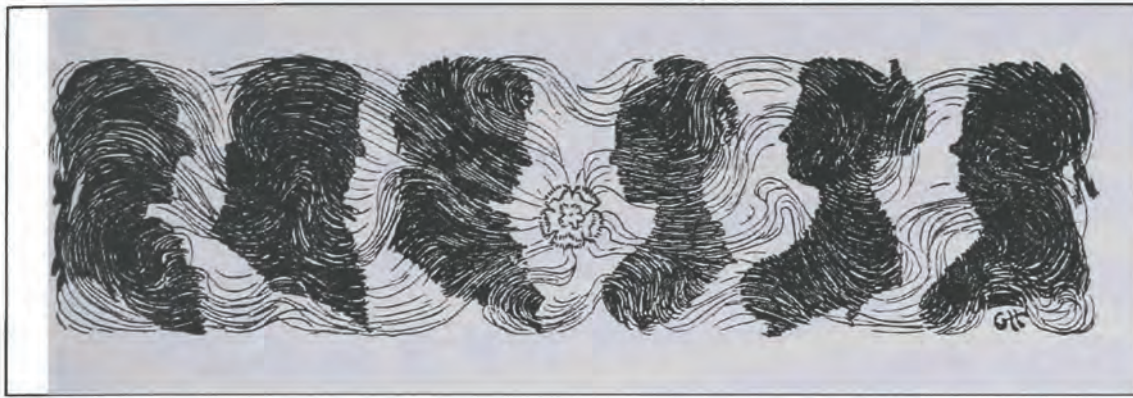

Fig. 12. Udvalg af friser tegnet af Gerhard Heilmann i *Tilskueren* 1897 (og senere) (Det Kongelige Bibliotek).

4.
Det er vel de fleste illustrators og bogkunstners drøm at få indflydelse på udformningen af hele bogudstyret. Det kunne F. Hendriksen gøre for sine egne bøgers vedkommende og ligeledes f.eks. Kr. Kongstad, der både var sin egen trykker og illustrator. Det var også, hvad

Gudmund Hentze ønskede, men kun til dels opnåede, da han for Gyldendal illustrerede J.P. Jacobsens *Marie Grubbe*, som udkom 1909. I en af Erik Dal fremdraget brevveksling foreslog han ligefrem, at han fik til opgave at ordne Gyldendals bøger efter sin opfattelse af bøgernes karakter, hvad angik typografi, omslag, papir, bind og eventuelle illus-

Hun spurgte sin Fader og sagde: „Far sig mig Grunden til dit Tungsind, thi synger ikke Digteren:

»Tal til den Sorgfulde,
sig ham at ej varer
evigt Kummer.

ligesom Glæden maa
dø, kan ej heller
Sorgerne leve.«

Da Vesiren hørte disse Ord, fortalte han sin Datter alt, men hun sagde: „For Guds Skyld Fader giv mig til Kongen, enten bliver jeg i Live eller jeg ofrer mig for Moslems Døtre og redder dem af hans Hænder,“ dog Vesiren svarede hende: „Aldrig ved Gud, vil du da sætte dit Liv paa Spil.“ Men hun erklærede: „Det maa dog ske saaledes.“ Da sagde han: „Jeg frygter det vil gaa dig, som det gik Æslet og Oksen med Bonden.“ — Schehersad spurgte: „Hvorledes gik det dem, Fader.“ Vesiren fortalte

*Hvorledes det gik
Æslet og Oksen
med Bonden*

En Bonde besad Okse og Æsel, Mark og Fæ, Hus og Hjem, Hustru og Børn. Tillige havde

Fig. 13. Side i Tusind og een Nat / udvalgte Æventyr genfortalte og med Tegninger af Gudmund Hentze, Kunstforlaget Danmark 1911 (Det Kongelige Bibliotek).

trationer. "Det, staar efter min Mening ikke paa den Højde som det burde staa for et saa stort Forlag – undskyld mig at jeg siger det".¹⁹ Det var et ambitiøst ønske, som Gyldendal ikke imødekømt (senere ansattes Kongstad som såkaldt kunstnerisk konsulent), men til de illustrerede udgaver af Jacobsens *Pesten i Bergamo* (1921) og *Giovanna* af Sophus Michaelis (1923) synes Hentze at have fået frie hænder. På titelbladet af *Giovanna* angives udtrykkeligt "Forsynet med Bogudstyr af Gudmund Hentze", dvs. han har også fået overladt udformningen af det komponerede forlagsbind (jvf. iøvrigt Nielsen s. 297f).

Nemmere at tale sig til rette med var lederen af Kunstforlaget Danmark Heinrich Matthiasen, som undertiden ønskede at reklamere for sine mange billigbøger ved at gøre brug af kendte kunstnere. 1910-11 gav han Hentze lov til både at illustrere og tilrettelægge to bøger. *Købmanden i Venedig* udmærker sig ved at være stramt styret med helsidesbilleder, friser og vignetter i renæssancestil og fasthed i klummen opnået ved omkring de midtstillede replikker at placere et lille ornament op mod inder- og ydermargin. *Tusind og een Nat*, ligeledes med helsidesbilleder og ornamentik, har derimod fået en livlig layout med overskrifter i skriveskrift, der er i varierende størrelse og ikke nødvendigvis indleder en ny side, men hyppigt står anbragt et stykke nede på siden umiddelbart efter afslutningen af den foregående historie. En så uregelmunden layout tør på dette tidspunkt kaldes usædvanlig. Et opslag fra førstnævnte bog er nylig afbildet andetsteds.²⁰

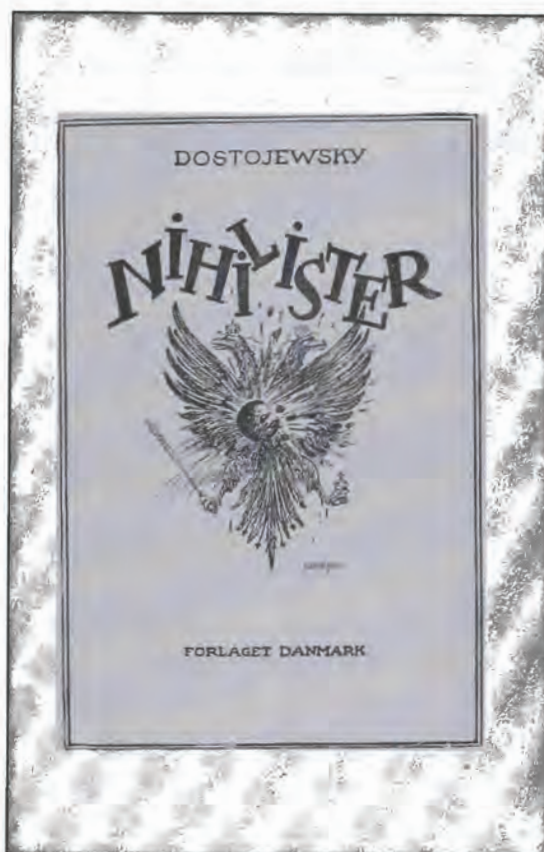

Fig. 14. Bombeanslag mod den russiske kejserørn og titlen på titelbladet til *Nihilister* tegnet af Gudmund Hentze, (Kunst)Forlaget Danmark [1914] (Det Kongelige Bibliotek).

Et eksempel fra sidstnævnte vises som fig. 13.

Hentze var glad for tegnede titelblade og lod i de to bøger endog smudstitelbladene tegne. Da tegnede hovedtitelblade ikke just er almindelige i dansk bogkunst, er det også værd at notere, at Kunstforlaget Danmark 1913-14 lod ham tegne titelbladene til en serie på ialt tyve bøger, hvoraf han desuden illustrerede de fem. Titelbladene er forskelligt komponerede; særlig opfindsomt er det til Dostojevkis *Nihilister*, som ses på fig. 14.

Som kunstner er Hentze svær at få hold på, fordi han boltrede sig i

mange stilarter, herunder ikke mindst 1890ernes art nouveau eller Jugendstil. Denne stils indflydelse i bogverdenen søges eftersporet i en afsluttende artikel.

Noter

- 1 Ingrid Ilsøe: Litteratur om dansk bogvæsen trykt 1950-1990, *Fund og Forskning* 31, 1992, s. 143-98; Henrik Horstbøll: A survey of the history of the book and libraries in Denmark since 1990, *Nordisk Tidskrift för Bok- och Bibliotekshistoria*, årg. 86, 2002 [udkom 2006 og går til 2005], s. 165-203. De to oversigter er forskelligt anlagt. Til forskel fra Horstbøll dækker Ingrid Ilsøe kun bogvæsenet frem til 1920 og medtager ikke bibliotekshistorie. Til gengæld oplyser Horstbøll ikke om bøgernes sideantal og er uden et forfatterregister.
- 2 Aksel Rodes statelige bog om *Niels Skovgaard* (med fortegnelse over illustrationer og bogarbejder s. 397-400) udkom 1943 og falder således før de nævnte bibliografiers begyndelsesår. Det samme gælder den smukke andenudgave af Karl Madsens *Johan Thomas Lundbye 1818-1848* ved Viggo Madsen og Risse See, 1949 (med fortegnelse over illustrationer i træsnit og litografi s. 366-71). Efter 1950 omfatter bibliografierne f.eks. ikke:

H.P. Rohde: *Axel Nygaard*, 1954 (s. 68-74 bogomslag, s. 83-94 bogillustrationer). Jvf. Nielsen s. 316-19.

Ebbe Sadolin. En hilsen fra venner. 19. febr. 1960 red. af Poul Carit Andersen, 1960 (s. 117-22 bibliografi over illustrerede bøger). Jvf. Nielsen s. 339-41.

Erik Fischer: *Povl Christensen* (= Danske grafikere 2), 1961 + Poul Holst: *Povl Christensen. En bibliografi*, 1968 (illustreret). Jvf. Nielsen s. 342f.

Johannes Larsen. Tegninger og grafik. Tekster af Tage la Cour og Otto Gelsted, 1963 (s. 105-17 fortegnelse over bogillustrationer og bogomslag). Jvf. Nielsen s. 290-95.

Carl Frederik Garde: *Om lidt er alt så længe siden. En bog om Mogens Zieler*, 1969 (s. 18-32 Zieler og bogen, s. 138 de vigtigste bogarbejder; s. 139 oplyses: "Denne bog om Mogens Zieler er typografisk tilrettelagt af ham selv som et eksempel på hans bogkunst") + H.C. Skov: *Forsøg på bibliografi over bøger illustreret af Mogens Zieler* [privattryk på 31 s.], 1973. Jvf. Nielsen s. 341.

Ib Andersen. Tegninger og tekster udvalgt af Nanna Andersen, 1971 (s. 127-34 fortegnelse over omslag og illustrationer) + Steen Ejlers: *Ib Andersens Brugsgrafik*, 1980 (s. 14-31 gengivelser af bogomslag og illustrationer, s. 62f værkfortegnelse) + Steen Ejlers m.fl.: *Ib Andersen*, 2008 (s. 110-23 bøger). Jvf. Nielsen s. 341f.

Poul Carit Andersen: *Valdemar Andersen*, 1975 (registreret i Ingrid Ilsøes bibliografi; Horstbøll mangler følgende supplement) + Harald Ilsøe: *Lidt om Valdemar Andersen som bindtegner*, *Magasin* 13. årg. nr. 3, 1998, s. 3-14. Jvf. Nielsen s. 313-17.

Henrik Sten Møller: *Den svære kunst at være let. Hans Bendix set. og oversat*, 1978 (s. 137f: fortegnelse over illustrerede bøger, men med forbigåelse af hans største illustrationsopgave: *Casanovas erindringer* i tolv bind 1963-68). Jvf. Nielsen s. 336f.

Pernille Jensen: [Arne] *Ungermann & bogen*, 1991 (s. 73-83 registrant over illustrerede bøger) + *Ungermann* af Lars Dybdahl m.fl., 2002 (s. 191-211 fortegnelse over illustrerede bøger og bogomslag). Jvf. Nielsen s. 337-40.

Jan Eskildsen: *Boghåndværkeren og kunstneren Kristian Kongstad*, 1995 (s. 39-41 fortegnelse over bøger fra Kongstads trykkerier). Jvf. Nielsen s. 234-38 og 292.

Ib Spang Olsen: *Mine bogomslag [1944-2000]* red. af Gunnar Jacobsen, 2000.

- 3 Om H.C. Andersen illustrationerne bl.a. rigt illustrerede bøger af Erik Dal: *Danske H.C. Andersen-illustrationer 1835-1975*, 1975 og Thorkild Borup Jensen: *H.C. Andersens eventyr i billeder. En illustrationshistorie*, 2005. Om Peder Paars Karl Madsen: *Om Illustrationerne til Holbergs Peder Paars*, 1919, s.

12. Nørbæks afhandling, Danske Holberg-illustrationer fra Abildgaard til Arnel, er trykt i *Bogvennen*, 1974-76, s. 57-76 og 88. Et stort og broget billedmateriale findes afbildet i F.J. Billeskov Jansen: *Ludvig Holberg i tekst og billeder*, 1984; i Thomas Bredsdorff: *Den radikale Holberg*, 1984, er ikke alene gengivet alle kobberstikkene fra Niels Klim-udgaven 1787 (jvf. Nielsen s. 168f), men også to stik, som blev kasseret til udgaven. H.P. Rohde: *Blicher illustrationer*, 1976; om Valdemar Andersen s. 81f. Hans Blicher-omslag blev tegnet til et restoplæg af Blichers noveller på tolv bind udgivet 1895-98, hvoraf et enkelt med *Fjorten Dage i Jylland og andre Noveller* foreligger genoptrykt 1908. Omslagene kan tidligst være fra efteråret 1903, da de alle bærer Gyldendals forlagsangivelse fra efter sammenslutningen med Det nordiske Forlag. J.P. Jacobsens *Spor i ord, billeder og toner* ved F.J. Billeskov Jansen, 1985 (s. 122-31 Bengt Algot Sørensen om de tyske billeder, s. 250-72 Erik Dal om danske illustrationer, s. 273-82 Merete K. Jørgensen om illustrationer i danske læsebøger).
- 4 Se navnlig Inger Simonsen: *Den danske Børnebog i det 19. Aarhundrede*, 1942, fot. optr. 1966. – Vibeke Stybe: *Fra billedark til billedbog*, 1983. – Torben Weinreich: *Historien om børnelitteratur. Dansk børnelitteratur gennem 400 år*, 2006 (s. 299 afbildning af Bredsdorffs vers) og samme: *Børnenes litteraturhistorie*, 2008. Bredsdorffs ændrede version i *Vignetter og Vers for Børn*, 1880, s. 25.
- 5 Af Kaalunds *Fabler for Børn* findes et håndkoloreret eksemplar af førsteudgaven genudgivet 1967 (med ny retskrivning og typografi). Originaludgaven af Krohns *Peters Jul* fra 1866 er udgivet af H.P. Rohde 1962, 1870-udgaven er optrykt 1934 og senere, 1889-udgaven f.eks. 1965 og 2001, 1914-udgaven (ill. af Erik Henningsen) 2003. Andre eksempler på genoptryk er *Billeder og Vers* af Julius Exner og Christian Winther (1861), udgivet 1978 med et forord af Erik Dal, den anonymt forfattede og tegnede *Morsomme Mørkebilleder* [fra ca. 1880], optrykt 1983, de af Johan Krohn samlede *Børnerim* illustreret af Frants Henningsen I-III (1882-1906), optrykt i farver 1999 og 2005 med efterskrift af Vibeke Stybe, H.C. Andersens *Svinedrengen* med 6 Illustrationer af Hans Tegner (1885), optrykt i farver 1981 med efterskrift af Vibeke Stybe, *Historien om Dronte. En gammel Børneremse* udgivet af Christen Møller, tegnet og litograferet af N. Halkjær (1885), optrykt i farver 1981 med efterskrift af Vibeke Stybe, og *Hvorledes Dagen gaaer for Lille Lise*, Vers af E.v.d. Recke og Tegninger af Lorenz Frølich (1889), optrykt i farver 1980 med efterskrift af Vibeke Stybe. Ikke omtalt i bøgerne om børnelitteraturen er *Den lille Hornblæser fortalt for Børn* (1899), som med store billeder i farver af Alfred Schmidt foreligger genudgivet i et privattryk ca. 1987 (16 sider).
- 6 Om Glasings billedbibel fra 1756, nævnt af Nielsen s. 144, kan oplyses, at den nu foreligger i en faksimileudgave med efterskrift af Peter Raes, CCII. *Udvalde og med 800 Billeder udlagde Bibelske Hoved-Sprog, eller en saa kaldet liden Billed-Bibel*, Esbjerg 1997.
- 7 De er ikke omtalt i Erik Dal: *Danske folkevisecillustrationer*, *Bogvennen*, 1957, s. 9-41.
- 8 Titlen oplyser fortsat om den håndværksmæssige udførelse: "Udførte af Aagaard, [H.P.] Hansen, Henneberg, Kiffendorff, Rosenstand, Sødergreen". Hvem der har tegnet og udført de enkelte billeder præciseres ikke og fremgår kun lejlighedsvis af en signatur.
- 9 Ifølge *Dansk Boghaandværk gennem Tiderne*, red. af Palle Birkelund, 1949., s. 157 nr. 268.
- 10 Lundbyes Saxotegning er gengivet i *Billeder i Træsnit af Johan Thomas Lundbye*, 1884, bl. 2 og (formindsket) i Karl Madsen: *Johan Thomas Lundbye*, 1949, s. 362. En tegning af Saxo "i et gotisk Kammer" findes i Hans Nikolaj Hansens streg i *Oehlenschlägers Sanct Hansaften-Spil*, 1885, s. 90.
- 11 Titlerne er *Beretning om de vidtbekjendte Molboers vise Gjærninger og tappre Bedrifter*

- ved V. Fausbøll, 1862 (64 s. + 15 tavler), *Molbohistorier* ved L.R. Tuxen, 1866 (226 s.) og samme titel 1875 (119 s.). Zincographie er en efterligning af den såkaldte Comte'ske reproduktionsmetode, som blev opfundet af den danske xylograf Carl (eller J.C.) Nielsen. Hans signatur forekommer på nogle af afbildningerne i både 1866- og 1875-udgaven, og Bernhard Olsen har omtalt sit samarbejde med ham i *Bogvennen* 1900, s. 46.
- 12 Oversigt over udgaverne og deres illustrationer frem til 1939 findes i Arthur Christensen: *Molboernes vise Gerninger* (= *Danmarks Folkeminder* nr. 47), 1939, s. 55-69. Illustrationer efter 1950: Axel Mathiesen (1951 og senere; 1975 og 1977 i forøget udgave suppleret med forstørrelser af tolv af Blaches tegninger fra 1866-udgaven), Herluf Jensenius (1958 og senere), Poul Lundsgaard (1961 og senere) Ib Spang Olsen (1967), Poul Steffensen (1972 og senere), Jon Ranheimsæter (1977), Flemming Quist Møller (1999, suppl. med nogle ældre billeder), Bo Odgaard Iversen (2001).
 - 13 Om den datidige fremstilling af flerfarvetryk findes oplysninger i *Bogen* udarbejdet af P. Christensen m.fl., 1894, s. 77f og 90-92.
 - Eksempler på farvetryk fra Thiele findes på et par tavler i P. Hansen: *Illustreret dansk Litteraturhistorie* II, 1886, og Carl Bruun: *Kjøbenhavn* I, 1887, ved s. 340 og 398. Farvetryk fra Cato nævnes bl.a. af Inger Simonsen, se note 4.
 - 14 Seriens nr. 4 og 18: *I det gamle Voldkvarter* (nævnt Nielsen s. 261) og *Pontoppidans Minder* (nævnt s. 294).
 - 15 Jvf. Vald. Pedersen: *Dansk bogtypografi 1845-1958*, 1959, hvor bogen er omtalt og afbildet med fire eksempler s. 110-15.
 - 16 *Langkjærs Bogtrykkeri. En kvist mellem tårne*, 1950, s. 46.
 - 17 H.P. Rohde: *Ernst Bojesen. Storforlægger i humor kunst og oplysning*, 1958, s. 118ff. Citatet fra Otto Andrup: *Firmaet Baadh & Winther gennem to hundrede Aar*, 1917, s. 220. I den store danske ordbog henvises i supplementet kun til senere citater fra 1934 og 1945.
 - 18 M. Galschiøt i *Tilskueren*, 1933, s. 410.
 - 19 J.P. Jacobsens *Spor* (note 3), s. 358.
 - 20 *Fund og Forskning* bd. 45, 2006, s. 152f. I dette tilfælde skyldes det komponerede bind ikke Hentze, men Harald Slott-Møller, hvorimod Hentze også har tegnet bindet til *Tusind og een Nat*.